

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske

MÅNEDSSKRIFT

Udgivet af Historisk Sæmfund for Sønderjylland
ved H. Neumann og Christian Stenz

INDHOLD :

Hærulfstenen

Jens Holdt: Linjer i nordslesvigsk kirkeliv 1864-1920

Christian Maibøll: En alsinger som lærer ved seminariet
i Tønder i provst Balthasar Petersens Tid

Sønderjydske månedsskrifts ekspedition: Museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev.
Viceskoleinspektør Chr. Stenz adresse er: Chr. Paulsen skolen, Flensborg

LOKALHISTORISK KURSUS

3.—4. januar 1952

Historisk samfund for Sønderjylland indbyder herved medlemmer og andre interesserede til et lokalhistorisk kursus i Åbenrå og Haderslev i dagene 3.-4. jan. 1952.

PROGRAM:

Torsdag den 3. januar.

Kl. 10: Kursus åbnes på landsarkivet i Åbenrå ved fhv. amtslæge dr. med. H. Lausten Thomsen.

Forevisning af landsarkivet ved landsarkivar Frode Gribsvad.

Kl. 11,15: Øvelser i skriftlæsning og benyttelse af de vigtigste arkivalier.

Kl. 12,00—13,15: Middagspause.

Kl. 13,15: Vejledning i benyttelse af trykte kilder og litteratur ved arkivar Peter Kr. Iversen.

Kl. 14—17: Øvelser i skriftlæsning og benyttelse af arkivalier.

Kl. 20: cand. pharm. H. Brandt, Fåborg byhistoriske arkiv, taler på „Folkehjem“ om indsamling og opbevaring af gamle fotografier og pladearkiver. Kaffe-pause. Derefter taler landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, om problemer omkring udarbejdelsen af en sognehistorie.

Fredag den 4. januar.

Kl. 9,00: Afrejse fra markedspladsen (overfor rutebilstationen) til Haderslev.

Kl. 10—12: Besøg i en landsbykirke under ledelse af museumsinspekt. H. Neumann.

Kl. 12—13,30: Middagspause.

Kl. 13,30—15,30: Gennemgang af frilandsmuseet ved museumsinspekt. H. Neumann.

Kl. 15,30—16,30: Museerne og lokalhistorien, foredrag ved H. Neumann på Haderslev amtsmuseum.

Det anbefales deltagerne inden kursus at øve sig i læsning af gotisk skrift. Hjælpe-midler hertil er:

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark fra reformationen til nutiden.

Holger Hjelholt: Skriftprøver.

Begge bøger kan af medlemmer af Historisk samfund fås til favorpris ved henvendelse til museumsinspektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg pr. Hillerød. (Pris henholdsvis kr. 4,50 og 6,80). Endvidere tilrådes det at man forinden kursus gen-nemlæser:

Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland og Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjydske lokalhistorikere, der kan købes hos adjunkt Fano, Fri-landsvej 21, Tønder, for 2 kr. pr. hæfte.

Prisen for deltagelsen i kursus er sat til kr. 15,00, der kan betales ved indmel-delsen eller den første kursusdag til arkivar Iversen. I prisen er indbefattet kørslen til Haderslev og tilbage til Åbenrå.

Indmeldelse senest den 20. december til arkivar Peter Kr. Iversen, landsarkivet, Åbenrå, der om ønskes gerne står til rådighed med yderligere oplysninger og også er villig til at sørge for reservering af hotelværelser.

Ved indmeldelsen bedes omstændende blanket benyttet.

Styrelsen.

HÆRULF- STENEN

Vel tager „Sønderjydske Månedsskrift“ sig ikke af aktuelle begivenheder, men alligevel vil vi mindes, at en af Sønderjyllands ældste runesten, Hærulfstenen, nu atter står på sin gamle plads ved hærvejen vest for Hovslund.

Ved en højtidelighed mandag den 12. nov. på hærvejen afsløredes runesten, der nu, med så stor sikkerhed som det har været muligt at opnå, står på samme plads i diget, hvorfra den i 1854 blev flyttet for 10 år derefter at blive ført til Berlin*).

Hærulfstenen er, også af en runesten at være, gammel, idet den regnes til en lille gruppe runesten, som kan dateres til 800-tallet e. Kr. f. Deres kendemærker er, at de tilhører en rent hedensk tid, og at de har enkle korte indskrifter og ingen udsmykning. De bruger endnu nogle runer fra det ældre runealfabet, men sproget er ikke mere urnordisk, men olddansk. Runerne var kendt her i landet fra begyndelsen det 3. århundrede, men de anbragtes i den første lange tid kun på personlige genstande som våben og smykker. Runesten optræder i Danmark først fra o. 800 og i Sønderjylland er kun een sten lige så gammel som Hærulfstenen, det er runesten udenfor Starup kirke ved Haderslev med indskriften: Eriks kumbl (gravmæle). Her er Erik tydeligt nok den afdøde, men usikkerheden med hensyn til, hvem Hærulf var, går nu så vidt, at man ikke ved om det er den døde, eller ham der rejste stenen, eller ham, der ristede runerne. At det er et ejermerke, passer måske bedre til, at navnet står i nominativ.

N.

*) Jfr. iøvrigt derom Sønderj. Månedsskr. 1945, s. 113.

Linjer i nordslesvigsk kirkeliv 1864-1920

Af *Jens Holdt*

Meteorologerne studerer strømningerne i atmosfæren, følger udligningen mellem højtryks- og lavtryksområderne og må naturligvis altid regne med overraskende nye strømningers tilkomst. På grundlag heraf fortæller de os så noget om vejrligets skiftende karakter og udvikling.

Således kan vi også i historiens forløb iagttage og følge de folkelige kræfters spil og deres udligning økonomisk, socialt, nationalt, kirke­ligt. Det kan undertiden trække sammen til et vældigt vejr, som så får sin blodige eller ublodige udløsning. Til andre tider er det den jævnt glidende strøm, fremgået af fredelige kræfters gensidige påvirkning. Men altid mærkes en større eller mindre spænding, og stadig må der regnes med de såkaldte imponderabilier, dvs. faktorer, som ikke kan vejes på forhånd. Til disse hører især åndens indre uberegnelige kræfter, der i længden altid viser sig at være stærkere end de ydre magt­faktorer.

Vi vil nu prøve at se grænselandet Nordslesvigs kirkelige udvikling 1864—1920 under denne synsvinkel og følge den årti for årti, idet disse efter mit skøn viser sig at have hver deres særpræg og hver at give deres særlige tilskud til historiespillet's gang.

60erne: Efter Bismarck-krigens for os så smertelige afslutning i 64 og grænselandets statslige indlemmelse i Prøjsen i 66 blev vi — til lige så stor fortrydelse for den hertugelige slesvig-holstenisme — en præjsisk provins, der efterhånden blev ensrettet fra Berlin. Som provinsens lokale øverste kirkemyndighed blev der i 67 oprettet et konsistorium i Kiel — efter præjsisk mønster — med en statsansat jurist i spidsen. Men allerede fra 64 efter krigens afslutning var en tysk generalsuperintendent udnævnt til ledelsen af de kirkelige anliggender, hvor det jo i første omgang gjaldt om at få udskiftet embedsmændene fra danske til tyske.

Slesvigs nye øverste tilsynsmand blev *Bertel Petersen Godt*. Han var født 1814 i Rinkenæs ved Flensborg fjord, altså selv nordslesviger, bondesøn, men fra sin studentertid i Kiel i 30erne indædt slesvig-holstener — som så mange andre unge akademikere i disse den nationale vækkelses og adskillelses år, f. eks. pastor Schmidt-Vodders far og dennes broder, der kom fra et bondehjem i Hoptrup. I 1842 blev Godt

præst i sit hjemsovn Rinckenæs og samme år gift med en datter af en augustenborgsk hofråd ved navn Petersen. Hertugen kaldte ham i 45 til Notmark på Als, men året efter kom han til det større Feldsted sogn i Sundeved, hvor han i 50 blev afskediget af de danske myndigheder på grund af sin tilslutning til det slesvig-holstenske oprør (som oprørerne på deres side jo kaldte en rejsning mod dansk overgreb). Efter i tiden mellem krigene at have været præst i Tyskland, kom Godt i 64 tilbage, foreløbig som præst i Grumtofte i Angel, siden som konstitueret præst og provst i Broager og derefter som generalsuperintendent til sin død i 85 med bopæl i Slesvig gamle bispestad.

Godt skal have været en fordringsløs og omgængelig præstemand, der beherskede begge grænselandets sprog og gerne slog over i nord-slesvigsk dialekt udenfor kirkedøren. Han var også en flittig tilsynsmand med forstand på børneundervisning. Men han sad på bajonetterne og måtte derfor regne med at være mindre velset i Nordslesvigs danske befolkning. Der er fra dansk side fældet en hård, vel nok for hård dom over ham som slesk og ræveagtig, hvilket må forstås ud fra hans stilling som kirkens øverste talsmand for det nye fremmedstyre i en modvillig dansk befolkning. Trods gode evner blev han næppe den store personlighed. Hans grænselandsskæbne hindrede en normal personlighedsudfoldelse. Den dybeste rodforbindelse med hans oprindelige folk var skåret over og han selv til en vis grad blevet en fremmed i sit eget land. Disse grænselandets personlige valg, til hvilken side man vil gå, oftest foretaget i ungdommens gærende år, bør gensidigt respekteres, men de dækker ofte over dybe sår og ar, som stadig bringer sig i erindring.

Statspolitisk var den sidste halvdel af 60erne ellers uafklarethedens år i Nordslesvig. Abnede ikke Prag-fredens af Napoleon indsatte § 5 vejen for en folkeafstemning og tilbagevenden til moderlandet? Folkelig ret syntes at måtte kræve en sådan løsning. Og valget til den tyske forbundsdag i 67 med dansk flertal syd om Flensborg blev da også betragtet som Nordslesvigs nationale tilkendegivelse.

Med denne „nære“ genforening for øje fortsattes i de nordlige strøg, særlig i Tørninglen provsti, der jo i dansk tid havde hørt under Ribe bispestol, et der igangværende kirkeligt vækkelsesarbejde i Grundtvigs og Kierkegaards spor. Her i det såkaldte „ideelle hjørne“ var en del danske præster forblevet uantastede i deres embeder, den grundtvigske *Sveistrup* i Rødning-Skrave, den indremissionske *Grove-Rasmussen* i Gram, siden Fole, den højkirkelige provst *Blædel* i Nustrup, *Lawaetz* i Skrydstrup, siden til Sottrup og Ulkebøl, og *Johansen* ved hospitalskirken i Haderslev.

Sveistrups frodige gerning i Grundtvigs ånd blev senere — med et

rigt folkeligt og kirkeligt arbejde i mellemtiden ved lærerne *C. Appel* og *L. B. Poulsen* og andre — grundlaget for den grundtvigske frimenighedsdannelse i Rødding og omegn. De øvrige samlede sig fra 67 i Kierkegaards ånd om *14-dages bladet „Elias“*, redigeret af den nationalt som kristeligt ildfulde Grove-Rasmussen, siden i Odense. Man holdt missionsmøder i kirker og om sommeren også i det fri. I 68 (20. 8.) stiftedes på et møde i Vojens „Foreningen til Guds Riges Fremme i det nordlige Slesvig“. Der udsendtes en kolportør, den senere kendte landbrugskonsulent og kristelige forfatter *Mads Jensen* fra Jægerup, der siden gik ind i frimenigheden. Disse Elias-folk yakte i tidens nationale brydninger et vist kirkeligt røre i dansk dragt, den første — af Kierkegaard inspirerede — indremission i Nordslesvig, altså et dansk kirkeligt initiativ under tysk styre — sideløbende med folkelige tiltag som højskolerne i Brøns, Rødding, Vonsbæk og Sandbjerg. Dansk kirkeånd skulle bevares og fremmes, indtil man atter var blevet en del af Danmark igen ved en forhåbentlig snarlig folkeafstemning.

70erne: Men Bismarcks uventede sejr over Frankrig i 1870 skabte en helt ny situation og indstilling. Håbet om genforening brast foreløbig. I 78 blev endda § 5 helt slettet af Prøjsen. Det lovende danske kirkelige arbejde i Tørninglen måtte delvis indstilles ved de sidste præsters udvandring til Danmark.

Til gengæld møder vi nu i 70erne en begyndende tysk kirkelig aktivitet i den sydlige del af Nordslesvig, inspireret sydfra, regnende med landets forbliven ved Tyskland. Lederen her blev *E. Wacker*, en betydelig personlighed, som gennem en menneskealder søgte at præge Nordslesvigs kirkeliv i ortodoks-luthersk og national-tysk retning. Wacker var fra Frisland, f. 1839 i Kotzenbüll ved Tønning i Ejdersted, søn af en lærer og organist af sydtysk slægt. Ved biskop Boesens og den grundtvigske præst i Tønning Christensens medvirken kom han efter sin konfirmation på den danske latinskole i Haderslev, hvor han blev student i 60 og derefter begyndte sit teologiske studium i København. Men da man under optrækket til 64 fra dansk side affattede en slesvigsk studenteradresse til kongen, hvori man bl. a. udtrykte sin taknemlighed over ikke at være undervist i løgn og mened i Kiel, besluttede han som tyskfødt slesviger at forlade hovedstaden og tage til Kiel, hvor han følte sig bedre hjemme. I 64 var han i Berlin. I 66 tog han teologisk eksamen på Gottorp, blev først hjælpepræst i Ketting og så i 67 sognepræst i Rinkeæs indtil 76, da han overtog forstanderposten ved den ny oprettede diakonissestiftelse i Flensborg. Kierkegaards tanker havde øvet en vis indflydelse på hans tænkning, men ellers var og forblev han en streng ortodoks lutheraner med et vist pietistisk

islæt. Man har med føje kaldt ham den senere nordslesvigske indremissions lærefader. Og uomtvisteligt er det, at han har øvet en betydelig kirkelig indflydelse i Nordslesvig i sin virketid.

I Rinkenæs udgav Wacker fra 73 „Kirkeligt Søndagsblad“, der kom til hver søndag og i de første årgange hovedsagelig var skrevet af ham selv. Efter hans overflytning til Flensborg, blev redaktionen i 77 overtaget af den kendte pastor *E. Clausen* i Dybbøl, der i sin tid var anset for at være Nordslesvigs betydeligste prædikant. Man gik ind for den tyske Hermannsburg-mission i Sydindien, hvor Nordslesvig fik tildelt stationen Tirupati, der i 75 besattes med en nordslesvigsk missionær, *P. O. Petersen* fra Højer, død derude i 88 af kolera, efter at hustruen og 5 af deres 6 børn forud var gået samme vej. Hans plads optoges siden af to andre nordslesvigere, *Th. Petersen* og *K. Poort*, sidst præst i Branderup. På et møde i Rødekro i 75 (17. 6.) stiftedes en „Evangelisk luthersk Missionsforening“ som støttekreds med Wacker som første formand. I den anledning optræder den unge *Th. Kaftan*, som i 73 var blevet andenpræst i Åbenrå, for første gang i bladets spalter med nogle kritiske bemærkninger. Men han taler derefter ved foreningens første årsmøde i Løgumkloster samme år (15. 9.) ud fra teksten: „Ild er jeg kommen at kaste på jorden, og hvor ville jeg, at den allerede brændte.“ Det var en stor prædiken, blev der hævdet, ved dens slutning så man kun „Jesum alene“. Foreningen var høj-kirkelig indstillet med præsterne som bestemmende ledere og afviste lægmandsvidnesbyrdet, der i disse år blev mere og mere aktuelt. Et medlem af styrelsen, degn *Holm* i Ballum, gik ind for det, men trængte ikke igennem og opgav da sit medlemskab. Foreningens betydning og indflydelse aftog også stærkt, da siden lægmandsvenlige bevægelser satte ind. Dagbladet „Dannevirke“ stemplede fra begyndelsen Wackers kirkeblad som et tysk præsteforetagende, hvad også var rigtigt nok. Det var et bevidst tysk kirkeligt tiltag, dygtigt frembåret i dansk sprogdragt af tyskorienterede præster (med *E. Clausen* som undtagelse). Fra 1902 blev bladet sogneblad i en del sogne, medens Tirupatiarbejdet udgav sit eget lille missionsblad.

Som diakonisseforstander i Flensborg har Wacker draget et voksende antal unge nordslesvigske kvinder ind i diakonissegeringen og siden sendt dem som hospitals- og menighedssøstre til Nordslesvig, hvor stationerne jævnt forøgedes år for år. Det var ligeledes en betydelig kirkelig indsats sydfra, styrkende den tyske kulturfront i grænselandet. Når således en ung pige fra et dansk hjem i Nordslesvig kom til Flensborg og fik sin grundige diakonisseuddannelse der, er det ikke til at undres over, om hun siden følte sig knyttet til og hjemme i den tyske lejr. Hendes ånd var blevet dannet på tysk. —

Også asylsagen med grev *H. Schack*, Møgeltønder, som formand blev fra 77 taget op af denne kreds, siden med børnehjem i Erlev ved Haderslev.

At man fra tysk side indrettede sig på at beholde og med tiden at germanisere det danske Nordslesvig, fremgår yderligere af, at man i 74 strengt forbød danske præsters gæsteprædikener over grænsen, endvidere samme år indførte det prøjsiske borgerlige personregister og i 76 den prøjsiske kirkelige synodalordning. I Haderslev oprettedes allerede i 70 et nordslesvigsk præsteseminar med den salme- og liturgikyndige provst *C. A. Valentiner*, emigrant fra 1850, som leder. Her skulle unge teologiske kandidater lære det danske sprog, hvis de ikke var fra landsdelen, og indføres i de vanskelige og udviklede kirkelige forhold heroppe. Det blev en meget betydningsfuld tysk kirkeinstitution, der på sin forstanderpost i 93 fik den kendte betydelige præst og hymnolog dr. theol. *H. S. Prahl*.

På skolens område kom i 71 instruksen, der indførte 6 timers tysk undervisning om ugen i landsbyskolen og i 78 en ny med halv tysk undervisning. Hvor man sine steder kunne få flertallet af forældrene til selv at ønske den nye stats sprog indført helt i skolen, var myndighederne naturligvis straks parate. Alle danske højskoler blev efterhånden lukkede.

I den danske lejr gjorde i 70erne — med undtagelse måske af Rødingegnen — en vis lammelse sig gældende. Præsterne var nu overvejende tyskindstillede. Kun enkelte danske nordslesvigere var tilbage, men de var bundne af deres tyske embedsed og strengt overvågede — som f. eks. *Michaelsen* i Bjolderup, der i disse år havde sin kendte mindetavlesag, *Clausen* i Dybbøl, *Nissen* i Gram (fynbo), siden *Hansen* i Dybbøl, *Zerlang* i Gram, *Jørgensen* i Fole og v. *Brincken* i Spandet (de to sidste afsatte af de tyske myndigheder). Men den danske sag var ikke død, den lå i dvale og begyndte også kirkeligt atter at vågne med nye friske tiltag, således f. eks. „Nordslesvigsk Søndagsblad“ fra 73, udsendt med dagbladene og dygtigt redigeret af lærerne *A. C. C. Holdt* og *C. F. Monrad* i Flensborg, et tydeligt modtræk mod Wackers blad, og videre den skelsættende begyndelse i Rødding i 74 med dannelsen af frimenigheden og lærer *Cornelius Appels* ordination til dens første selvstændige præst. Ude i Vestslesvig på Ballum-egnen begyndte „Luthersk Missionsforening“ („Bornholmerne“) i disse år et nordfra igangsat lægmandsarbejde.

80erne: Dette årti præges af et vist omsving i de åndelige vejrforhold. Vinden begynder atter at blæse stærkere nord fra — som på det folkelige politiske område, således også på det kirkelige. Det danske lægfolk er atter ved at finde sig selv igen. Udvandringen er standset.

Ungdommen bliver i landet. Vi vil først se på, hvad der skete fra tysk side.

Theodor Kaftan afløste i 86, kun 39 år gammel, generalsuperintendent Godt, som var død i 85 og forinden havde udset Kaftan til sin efterfølger. To andre kvalificerede, noget ældre præster var ganske vist på tale, nemlig provst *Niels Schmidt* i Svenstrup på Als, som dog sagde nej, fordi han som slesviger ikke ville være Berlins ensrettede redskab. Af samme årsag havde han i 70 opgivet sin forstanderpost på Tønder seminarium. *E. Wacker* mente sig også velegnet til embedet, men blev ikke spurgt, vel fordi man frygtede hans selvstændighed og støjhed.

Kaftans slægt var litauisk. En dragontrompeter var i den store nordiske krig omkring 1700 kommet til Nordslesvig og forblevet her. Slægten var derefter gennem halvandet hundrede år bosat i Agerskov sogn som husmænd og småhandlere. En af disse blev marskbonde i Nykirke syd for Tønder. Det var Kaftans bedstefader. Hans fader var præst i Løjt ved Åbenrå, hvor Kaftan fødtes 1847 (18. 8.). Men i 50 måtte faderen forlade landet. Han var svagelig og døde et par år senere (53) som pensioneret i Holsten, hvorefter moderen flyttede med sine to drenge til Husum, hvor en farbroder var købmand. 64 oplevede Kaftan som latinskoleelev i Flensborg. Han blev student herfra i 66 og gik så syd på til videre uddannelse. I 73 kom han som andenpræst til Åbenrå, hvor han også skulle bestride de danske aftensangstjerner. Han viste sig her at være en højt begavet, vel udrustet og meget aktiv præst, der fik kirken fyldt. I 80 kaldedes han så pludseligt til Slesvig som skoleråd med hele skolevæsenet i hertugdømmet under sig. I 84 blev han provst i Tønder og så i 86 biskop til sin afsked i 1917, da han forlod hjemstavn og blev præst ved en luthersk frimenighed i Baden-Baden til sin død i 32.

Uden tvivl var Kaftan én af de store ånder, vort grænseland har fostret og sikkert den bedst kvalificerede til det vanskelige tilsynsbede, han fik betroet, en dygtig administrator, en fremsynet teolog, en redelig kirkemand og en klog og forstående vejleder for sine præster. Berlin var således vel tjent med denne slesviger, der — som han selv bekender — følte sig som en loyal prøjser. Men netop heri ligger i forbindelse med hele den prøjsiske militært prægede embedsmandsmentalitet — set med danske øjne — hans utilgivelige svaghed som kirkens øverste i Nordslesvig. Han ville så afgjort fremme kirkens liv, men samtidig også tyskheden i det erobrede grænseland, det sidste ingenlunde med vold og magt — som Berlin og den tyske forening på stedet —, men med lempe ad vækstens langsomme, men desto sikrere vej — som alle erfarne grænselandspolitikere vil det. Men hans karak-

ter var ikke stærk nok til at stå for presset fra Berlin og statens utålmodige ønsker. Han bøjede i de afgørende situationer som embedsmand bestandigt af og blev derved inderst inde en ulykkelig mand, hvem udviklingen bestandigt gik imod. Havde han sat sin person og sit embede ind på sin overbevisning, havde han måske kunnet bøde adskilligt på Berlins ukloge magtpolitik og gavnet den tyske sag bedre. Nu måtte han dele skæbne med den stadig tabende volds politik, skønt han indså dens fejlgreb og harmedes over dens forkastelige metoder. Den berygtede skoleanordning af 1888 (lige efter den nye kejser Wilhelm II.'s tronbestigelse), som fuldstændig fortyskede landsbyskolen, lod han således passere uden indsigelse. Ganske vist var han heller ikke blevet spurgt i forvejen, men læste første gang anordningen i regeringsbladet ved sin morgenkaffe. Til gengæld blev de danske hjem i Nordslesvig nu for alvor vakte til kamp for modersmål og fædres ånd, til danskhedens bevarelse i grænselandet.

Den mand, som imidlertid kom til at give Nordslesvigs kirkeliv dets bestemmende præg, var præsten *H. Tonnesen* i Hoptrup. Han var nordslesvigsk bondesøn, født 1854 (1. 1.) i Bastrup lige nord for Kongeå-grænsen. Men han flyttede med sine slesvig-holstensk indstillede forældre efter krigens afgørelse til Rødding, idet to brødre byttede gårde og fædreland. Studentereksamen tog han i Haderslev og studerede så sydpå. I 80 blev han Kaftans efterfølger i Åbenrå. Uden at være den store tænker havde han til gengæld fingeren på livets og udviklingens puls, var stærkt hjemstavnsforbundet („det lille land mellem Kongeå og Skelbæk er mit fædreland“, hævdede han) og fremfor alt kirkevillende („hele Nordslesvig er mit sogn“ kunne han sige). Han svigtede ikke sit nordslesvigske folk og heller ikke sin herre Kristus for at takkes Berlin, tværtimod. Krigsudbruddet i 1914 hindrede vistnok hans på daværende tidspunkt påtænkte afsættelse.

I Åbenrå tog Tonnesen kraftigt fat gennem prædiken og frit menighedsarbejde, begyndte snart på udgivelsen af et lille månedligt traktatblad til 1 penning stykket, kaldet „Sædekornet“, drev på aktivisering af kirkefolket, altså indremission, hvilket efterhånden førte ham frem til leder af en landsomfattende vækkelse, „Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig“, inspireret af I. M. nordpå, selvom „Gemeinschafts“-folk sydfra (baron v. Oertzen) var medvirkende ved dens stiftelse i 1886. I 87 (25.-26. 7.) er den kongerigske I. M.'s leder *Vilhelm Beck* taler ved bevægelsens første årsmøde i Åbenrå. Næste år (88) flytter Tonnesen som sognepræst til Hoptrup, hvorfra han gennem en menneskealder prægede landet kirkeligt. Han var selv hjemmetysk indstillet, men satte det overvejende dansksindede læg-

folk kirkeligt i arbejde. Som en bølge voksede hans værk efterhånden. Den første indremissionær i 87, *Lars Birk* fra kongeriget, var i 1908 blevet til 15 fastansatte og 5 fritidsarbejdere. „Sædekornet“, fra 95 ugeblad, havde hurtigt fået 8 000 abonnenter, i 1911 12 000, uddelt gennem skolerne ved ca. 200 læreres hjælp. Missionshuse byggedes fra 90erne omkap med forsamlingshusene.

En anden betydningsfuld kirkesag fremgik i disse år ligeledes af et dansk lægmandsinitiativ. Det var en ny kirkesalmebog, som vi bruger den dag i dag med megen glæde. Den nævnte tyske provst C. A. Valentiners forsøg i 70erne med en ny tysk tilskåret udgave af den gamle pontoppidanske som en enhedssalmebog til afløsning af ca. 5 forskellige i brug (*Kingos*, *Pontoppidans*, *Adlers*, *Ægidius'*, *Meyer-Boesens*) mislykkedes heldigvis. Men så fremlagde synodemedlemmet gårdmand *Jes Nielsen* i *Kassø*, *Hjordkjær* sogn, og hans begavede hustru *Amalie*, datter af superintendent mellem krigene *Jep Hansen* i *Hjordkær*, i 1881 privat et helt nyt salmebogsforlag med skyldig hensyntagen til nyere dansk salmelitteratur, bl. a. *Grundtvig*. Dette forslag førte til fællessynodens nedsættelse af et salmebogsudvalg i 83, bestående af generalsuperintendenten *Godt*, siden *Kaftan* som formand, dog uden arbejdsindsats, præsterne *H. S. Prahl*, *E. Clausen* og *N. C. Nielsen*, alle salmelitterært interesserede, og så de danske lægmænd og synodemedlemmer grev *H. Schack*, *Schackenborg*, hvor udvalgs møderne holdtes, og gårdmand *P. Skau*, *Bukshave* i *Fjelstrup* sogn, der havde forbindelse med salmeautoriteter nordpå. I 89 forelå fra dette udvalgs hånd en særdeles fyldig og vægtig dansk-slesvigsk kirkesalmebog, som hurtigt blev autoriseret og indført overalt i grænselandets dansksprogede menigheder. Den efterfulgtes i 95 af *Prahls* og organist ved *Flensborg Frue kirke Heinebuchs* melodisamling.

Selvom det var tyskinstillede nordslesvigske præster, som ledede i disse ting, var det dog den hjemlige danske befolknings kirkefront i *Nordslesvig*, som herved blev styrket. Det skylder vi disse kirkeligt aktive og hjemstavnstro præster en stor tak for. De gjorde deres kirkelige pligt, selvom deres tyske sag derved ikke direkte blev fremmet. Men så havde de også deres embedssamvittighed fri. De svigtede ikke den dem betroede danske hjord i dens nød — som deres biskop — tværtimod, de trådte ærligt hjælpende til.

90erne: Presset fra begge sider, fra nord et åndeligt højtryk, fra syd et magtpolitisk lavtryk, førte i 90erne til den store styrkeprøve, hvor ånden fra nord sejrede over magten fra syd. Dette årti er således den åbne kamps år med den berygtede *Köller*-periode ved dets slutning. *Kaftan* indvilgede i 91 i at flytte fra *Slesvig* til *Kiel* udenfor sit stift for at være nærmere ved konsistoriet.

To tyske præstetiltag fandt sted i disse år. Det ene sank sammen under Berlins magtvilje, det andet åbnede en ny stærk forbindelse mod syd.

På fællessynoden i 91 fremsattes fra dansk side det såkaldte sprogandragende om to ugentlige timers dansk sprogundervisning til støtte for den forblevne fakultative danske religionsundervisning. Andragendet gentoges siden på hver nordslesvigsk provstisynode og provinsens fællessynode indtil 1912. Man talte lidt surt fra tysk side om det obligate danske sprogandragende, der på forhånd hørte hjemme på dagsordenen. For skams og en vis klogskabs skyld mente præsterne nu som lokalskoleinspektører at måtte anbefale dette andragende, ikke åbent på synoderne, men ved en privat aktion. Efter et møde i Flensborg indgik da 77 af ca. 100 nordslesvigske præster med et lignende andragende til Berlin. Provst *Reuter* i Broager var deres ordfører i kultusministeriet, men blev ikke modtaget af ministeren, end sige da af kejser Wilhelm, som der taltes om, og måtte rejse hjem med et absolut afslag.

Den dansk indstillede sognepræst *Nissen* i Gram opfordrede i den anledning offentligt alle de pågældende præster til nu at have deres overbevisnings mod og som protest at nedlægge deres hverv som lokale tilsynsmænd i folkeskolen. Men — som ventelig — uden resultat. Sagen var, at præsterne i virkeligheden var godt indforstået med Berlins afslag. De turde ikke gå imod deres øvrighed, ønskede selv skolens fortyskning og lullede sig ind i den vildfarelse, at de nu havde gjort deres til sagen. Til det efterfølgende møde i Flensborg, hvor resultatet skulle bekendtgøres, mødte også kun et par stykker. Der var ingen vilje bag foretagendet. Den tyske forening påstod ganske vist i den anledning, at den nordslesvigske gejstlighed var den største hindring for landets germanisering. Men den beskyldning kunne præsterne tage sig let, de ville samme mål, blot i langsommere tempo. Kaftan svigtede ligeledes på synoderne, afviste ligefrem danskernes forehavende og ville på ingen måde til Berlin i den anledning. I en synodeudtalelse beroligede man sig selv og offentligheden med, at sagen og hvad der skulle ske, lå trygt i Berlin-regeringens hænder — ja, men begravet. Man lod med andre ord staten skalte og valte i skolen som den ville, uden hensyn til hjemmene og deres åndelige ret. Men hjemmet var i længden stærkere end staten og skolen. Redaktør *Jessen* skrev i den anledning i „Flensborg Avis“ sin beske leder om „Hyrden og Hjorden“, dvs. Kaftans lejesvendsoptræden.

Det andet tyske præstetiltag kom fra missionsanstalten i Breklum. Arbejdet her havde fra starten i 76 lidt under store indre og ydre begyndervanskeligheder. Men da så i 94 én af Tonnesens nordslesvig-

ske medarbejdere, *R. Bahnsen*, (født i Haderslev, præst i Bylderup), gik ind på at overtage lederposten i Breklum og i 98 en anden, *D. Bracker* (født i Åbenrå, præst i Abild) fulgte efter, tog Breklum-missionen et mægtigt opsving, hovedsagelig båret frem af Tonnesens nye nordslesvigske indremissionsbevægelse. Bahnsen havde formue fra hustruens side, rejste privat til missionsmarken i Indien og derefter Nordslesvig rundt og fandt overalt åbne døre. Fra Nordslesvig kom altså lederne, en stor del af missionseleverne og pengemidlerne gennem et net af støtteforeninger ud over landet. Årlige missionsfester i Nordslesvig (begyndt i Klovtoft i 1904, siden 1906 i Tinglev tredje pinsedag) og i selve det tyske Breklum med danske talere samlede store skarer af de vakte kredse. Missionsblade og en kristelig folkekalender på dansk kom ligeledes fra Breklum.

Hermannsburg-missionen derimod med Tirupati-stationen, som var den oprindelige nordslesvigske ydre missionskanal, men ledet af mere højkirkelige præster, måtte lidt forbitret finde sig i at blive skubbet til side og føre et hensygnende liv i små gammelkirkelige kredse, medens Tonnesen og alle hans folk efterhånden gik ind for den mere vækkelsesprægede Breklum-mission. Kaftan kaldte den metodistisk, men har også siden måttet gå ind under den dom, at han svigtede alt, hvad der var liv i (*Carsten Petersen*). En stærk kirkelig forbindelse knyttedes imidlertid hermed fra det danske Nordslesvig til det tyske Sydslesvig — jævnsides med diakonissesagen ud fra Flensborg, hvorfra *Wacker* sendte sine månedlige diakoniblade. Det var to afgjort kirkelige foretagender, gode og rette i sig selv, men kulturelt måtte de virke i tysk retning.

Imens voksede under det politiske pres udefra og hjertets opladthed indefra Tonnesens kirkelige oplivelse af Nordslesvig, en på sin vis vist enestående kirkelig fornyelse af et lokalt begrænset område. Flere og flere præster sluttede op ved hans side, ialt om ved halvdelen af landsdelens ca. 100. Missionen var blevet en åndelig magtfaktor i landet, som nu også politikerne fra begge sider måtte til at regne med. Til rigsdagsvalget i 1902 var rigsdagsmanden redaktør *Jessens* valgtaler beregnet på at vinde missionens danske vælgere, som præsterne ellers helst ville holde hjemme fra valgurnen. „Politik“ skulle forsages, men vel at mærke kun, når man agtede at stemme dansk imod den af Gud foresatte øvrighed, ellers selvsagt ikke. (Rom. 15).

Også de danske frimenigheder, som staten særlig var ude efter med mange smålige overgreb, forøgede i disse år deres kredse og begyndte af private midler at bygge egne kirker (96 i Bovlund, 97 i Haderslev, 03 i Åbenrå og på Sundeved, 08 i Rødding, 09 i Skærbæk) og ansatte flere præster. Der var endda i 90ernes kampår tilløb til at iværksætte

en masseudtrædelse af den tyske landskirke. Frimenighedspræsten *L. B. Poulsen* fra Bovlund gik ind herfor på et møde i Majkro på Als (dec. 93) og ved et stort møde i Haderslev (juli 94), men den besindige *P. Skau* fra Bukshave talte imod. Sålænge man var vågen og i flertallet indenfor statskirken, var det bedre at blive der og bestemme kursen. Det blev da kun de mest aktive, grundtvigsk vakte hjem, siden hen særlig unge hjemvendte højskoleelever, som tog bruddet med sognekirken og gik ind i frimenigheden.

I 95 dannedes „Kristeligt Udvalg for Nordslesvig“ med *N. H. Callesen*, Lerskov, som formand og *Marie Skau*, Sommersted som sekretær. Det var et kontaktudvalg, som dannede forbindelsen til de ikke udtrådte. Man lod afholde kristelige møder, udgav en kristelig sangbog („den grønne“ til forskel fra den folkelige „blå“) og tog sygeplejesagen og børnesagen op — med sygeplejersker til dels nordfra — som et modtræk mod Flensborg. I flere sogne kunne der nu være to sygeplejestationer, en tysk, ledet af den tyske „Frauenverein“, og en dansk, hvor sognepræsten godt kunne være bestyrelsesmedlem, ganske vist påanket af myndighederne.

Frimenighederne blev aldrig selv store i medlemstal, men deres aktive kirkelige indsats i grundtvigsk ånd nåede langt ud over deres egne rammer og blev medbestemmende for den kirkelige udvikling i dansk retning fremover.

1900: Århundredskiftet stod politisk i tysk nederlags og dansk fremgangs tegn. Köller måtte vige (01). Den tyske forenings mest foretagsomme mand, pastor *C. J. Jacobsen* i Skærbæk, krak'ede i skam og skændsel med alle sine foretagender (03) og måtte stikke af til Tyrol. Også kirkeligt tegner billedet sig i dansk favør, uden dog at være betonet dansk udenfor frimenighederne. Missionen var officielt nationalt neutral. Ungdommen melder sig i rækkerne. Allerede i 96 var der dannet et fællesforbund af K. F. U. M. og K. med store årlige stævner på Kristi Himmelfartsdag. Nu fik disse — mod nord stærkt dansk orienterede — ungdomsforeninger deres egen rejsesekretær, nemlig den i Nordslesvig fødte, men i Ålborg ansatte ungdomssekretær *Jes Kylling*, modstræbende antaget og ansat af I. M.'s styrelse. Han ville føre unge til Kristus, men gøre det på dansk og derved bevare ungdommen for danskheden. Man fik startet et særligt ungdomsblad og tænkte også på at oprette en højskole i Bolderslev. At *Kylling* hurtigt måtte blive en torn i øjnene på de tyske præster, er givet. Siden blev han en af årsagerne til missionens nationale sprængning i 1912.

Tonnesen havde i 90erne været en hyppig indleder ved det af *Wacker* stiftede præstekonvent, som fra 93 forår og efterår samledes

til teologiske drøftelser og præstelig dygtiggørelse på diakonissestiftelsen i Flensborg. Men han mødte nu for sin forstående holdning overfor de folkeligt danske krav og for sin optagelse af yngre præster på denne linje i I. M.'s medarbejderstab, bl. a. sin egen søn, en voksende modvilje fra sine tyske præstebrødre. De ville ikke anerkende hans indstilling, at enhver har lov til at gå ind for sin nationalitet på troens grund, altså også danskeren. Man sagde ganske vist ikke, at det var hans nationale forsonlighed, man misbilligede — skønt det var her tampen brændte, som hans betydeligste modspiller *C. Mathiesen*, Wackers efterfølger i 1910, sagde ved et fortroligt forhandlingsmøde om sagen — nej, man hævdede officielt, at det var Tonnesens imødekommenhed overfor mere frisindede teologiske og sociale tankegange, der faldt dem for brystet, skønt hans egen teologiske indstilling var gammeldags nok. Men Tonnesen var nu engang et levende menneske, som fulgte med i tidens udvikling, uden at bøje knæ for den. Og da denne gik i dansk og mere frisindet kirkelig retning, fik han de nationalt og teologisk reaktionære kredse imod sig. Bemærkelsesværdigt er i denne forbindelse et fyndord, Tonnesen anvendte i en fejde om sagen i det fælles tyske præsteblad „Kirchen- und Schulblatt“: „Broer er bedre end grøfter.“ De andre ville derimod have grøfterne uddybet imod nord.

Men det var Tonnesen, som forstod sin tid, hvilket med et lynnedslags overraskelse blev klart i 1909, da den unge kandidat *J. Tiedje*, præstesøn fra Øsby, — foranlediget af et indlæg i „Christliche Welt“ af professor *V. Ammundsen* i København om tyskernes fremfærd mod danskheden i Nordslesvig — skrev sine i første omgang anonyme artikler i dette frisindede tyske blad om tilstandene i Nordslesvig — med en knusende tysk fordømmelse af den tyske stats og den tyske forenings grænsepolitik i den omstridte landsdel. Den var efter hans opfattelse en irreligiøs ølkulturs og hurrapatriotismes helligbrøde mod danskheden i Nordslesvig — skrev sine i første omgang anotionalitet, der måtte ende i nederlag, hvis ikke kursen snart blev lagt om i frisindet, åndsbetonet retning. „Se, de beder“, sagde han om sine danske modstandere. Samtidig betonede han stærkt Prøjsens ukrænkelige ret til landet og afviste enhver tanke om selvbestemmelsesret som afsind. Den tyske forenings mænd blev rasende, de rettænkende tyske præster følte sig beskæmmede og gav privat Tiedje deres tilslutning.

Røret førte til dannelsen af en nordslesvigsk præsteforening med bl. a. *Tonnesen*, *Prahl* og *Schmidt-Vodder* i ledelsen, som nu på Tiedjes linje ville gå ind for en retfærdig og forsonlig tysk grænsepolitik, der skulle respektere begge folks nationale og kulturelle egenart. På fæl-

lessynoden i Rendsborg i 1912 var *Prahl* præsternes ordfører i sprogsagen og holdt en „tale som støbt i malm“ („Fl. Avis“), der også førte til, at hele 40 nu stemte for og kun 42 imod indførelsen af to ugentlige danske sprogtimer i Nordslesvigs landsbyskoler. Men det var en forsen erkendelse, efter at slaget var tabt ude i folket. Foreningen gjorde også et tilløb til at normalisere landskirkens forhold til frimenighederne, men fik ellers ingen videre betydning.

Et andet resultat af lynnedslaget fra Tiedjes pen blev stiftelsen af en tysk politisk fredsforening i Nordslesvig, hvis ledende mand var præsten *J. Schmidt* i Vodder, den senere tyske folketingsmand efter genforeningen (søn af den før omtalte provst Schmidt i Svenstrup). Han havde allerede fra begyndelsen af sin præstegering i 96 arbejdet på en kirkelig og politisk frisindet linje og var fra århundredskiftet medarbejder ved det nye frisindede „Schleswig-Holsteinisches Kirchenblatt“, hvor han skrev om Nordslesvig. Men tiden blev for kort til at bøde på de gjorde uoprettelige fejlgreb.

Frimenighederne voksede også i styrke i disse år. Fra 1904 udgav de deres eget blad „Den nordslesvigske Kirkesag“, redigeret af den historisk kyndige frimenighedspræst *Thade Petersen* i Haderslev, der var uddannet på det private præsteseminar i Kropp syd for Slesvig.

Brødremenigheden i Christiansfeld, grundlagt i 1773 og engang hjemstedet for et blomstrende særpræget herrnhutisk menigheds- og skoleliv, blev efter 1864 af de tyske myndigheder betragtet som en fremskudt tysk bastion op under Kongeå-grænsen og lod sig også villigt bruge som sådan. Dens årlige missionsfester ved pinsetid samlede dog stadig store skarer fra hele landet.

1910: I 1911 holdt Tonnesens I. M. stort 25-års jubilæum. Men året efter førte den løbende nationale udvikling til sprængning af denne kirkelige bevægelse. 12 præster af konservativ kirkelig og politisk indstilling brød ud og dannede deres egen „Det gamle Budskabs Indre Mission“, ledet af den omtalte pastor dr. *Carl Matthiesen* i Flensborg, een af Nordslesvigs betydeligste tyske præster fra dengang. Man søgte at hele bruddet, men forgæves. Tonnesen og et antal yngre nationalt og kirkeligt frisindede præster fortsatte den gamle forenings arbejde. Kun en enkelt af disse var danskindstillet, selvom det ikke kom offentligt frem. Det var den siden kendte Kierkegaard-discipel og særprægede kirkehistoriker *Carsten Petersen*, som nu overtog ungdoms- og børnebladets redaktion og stod som det danske lægfolks tillidsmand i det skjulte.

Men snart blev det krigen, der fra 1914 optog alles tanker. Dens medfølgende nationalisme fjernede mange tyske præster endnu mere fra deres søgnebørn, fordi de — undertiden ganske taktløse — følte sig for-

pligtede til at gå ind for det tyske folks påståede mission i verden med fordømmelse af dets allierede modstandere, især England. „Gott strafe England!“ hed det. Andre tyske præster led til gengæld sammen med hjemmene under krigens blodige ofre og bitre savn og knyttedes endnu mere sammen med deres menigheder i nøden.

Nordslesvigs politiske skæbne var nu med krigens udfald beseglet. Kirkeligt må udlændighedstiden siges at have været en rig og frugtbar tid i Nordslesvig. Trods dens tyske ledelse havde kirken alligevel dannet den inderste og bærende front i folkets nationale kamp, som den danskindstillede pastor *Michaelsen* engang udtrykte det til en af danskhedens forkæmpere: „Jeg troer, at Alt skal velsignes frem og ud af Kirken. Hver Person fra Herrens Person, hvert Hus fra hans, hver Dag fra hans og saa fremdeles. Derfor gælder det om at gjøre Kirken stor og stærk og ikke afhængig af Staten og dens Nåde.“ Det var det, der skete i Nordslesvig i disse bevægede år. Det blev en sjælden kirkelig blomstringstid.

Litteraturhenvisninger:

- V. Ammundsen i Sønderjyllands Historie, bd. V, 1933.
C. Petersen: Slesvigske Præster 1938.
H. Tonnesen: Nordslesvigs Kirkeliv 1880—1920, 1.—2. hæfte, torso.
H. Tonnesen: Indre Mission og Nordslesvig, Et Forsvarsskrift, 1913.
H. Tonnesen: Sædekornet 1883—1920.
Th. Petersen: De sønderjydske Frimenigheders Historie, 1921.
V. Ammundsen, M. Rade, J. Tiedje: Nordslesvig, En Forhandling i Ugebladet „Die christliche Welt“, 1909.
E. Wacker m. fl.: Kirkeligt Søndagsblad, 1873—1901.
M. K. Gram m. fl.: Rødding Frimenighed og dens Præstefolk 1889—1922, 1950.
A. Malling: Af Sønderjyllands Salmehistorie i Slesvigs delte Bispedømme, 1949.
H. Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke I—II, 1945—48 (Indledning).
H. Knudsen: Præsten i Hoptrup, Indre Missions Fører under Fremmedvældet i Grænsevagten, 1919—20.
Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, 1924.
C. Mathiesen: Ev. luth. Diakonissanstalt Flensburg 1874—1924, 1924.
C. Mathiesen: Aus meinem Leben, 1948.
Johs. Tonnesen, Ein Grenzlandgeschlecht, 1949.
D. Bracker: Unter der Fahne des Kreuzes, Festschrift d. Schl.-H. ev. luth. Missionsgesellschaft zu Breklum, 1926.
J. Wörrlein: Paul Otto Petersen, von 1875—1888 Missionar in Indien, 1901.
H. Rendtorff m. fl.: Schl.-Holst. Kirchen und Schulblatt, 1868 ff.

En alsinger som lærer ved seminariet i Tønder i provst Balthasar Petersens tid

Af Christian Maibøll

I seminarieforsker J. H. Eckerts festskrift til Tønder seminariets 100 års-jubilæum meddeles der bl. a., at seminaristerne besøgte de tyske skoler i byen hos lærerne *Claus Jensen*, født 1740 på Als, fra 1774 skrive- og regnemester i Tønder og degn ved byens kirke, død den 10. december 1813, og *Hinrich Petersen*, født 1741 på halligen Langenæs, 1771 lærer ved skolen i vajsenuset og dennes økonom, død den 17. marts 1814. Disse to lærere ledede også seminaristernes praktiske øvelser.

Claus Jensen fødtes 1742 på den gård i Kær, Ulkebøl sogn, der ved udskiftningen flyttedes til bymarken i nærheden af Sønderborg og fik navnet Lindegård, som søn af fæstebonde Jens Clausen og Marie. Faderen må være død 1756 eller 1757, for den 11. september sidstnævnte år giftede enken Marie Jenses sig med Christen Christensen Kyd, som den 2. juli 1758 overtog fæstet for et tidsrum af 20 år. Christen Kyd døde imidlertid 1770, og i henhold til et skiftebrev af 24. juni 1776 ønskede enken at overlade gården til datteren Anna af første ægteskab og hendes mand Christen Nielsen fra Vollerup, fordi hendes søn af første ægteskab, Claus Jensen, skrive- og regnemester i Tønder, allerede året før havde givet afkald på sine rettigheder. Claus Jensen opholdt sig fra 1763 i Tønder og var indtil 1773 medhælper hos formanden i embedet, skrive- og regnemester Peter Lorentzen. Den 21. april 1775 viedes han i Tønder kirke til Dorothea, datter af bymusikant Anthon Spanuth og Marie, født ca. 1736, død hos gårdejer Peter Jensen Høj i Ulkebøl vestermark den 26. maj 1825.

Rettelse: I novemberhæftet af S. M. står side 171: medens andre dødsdomme, hængning (for uærlige) eller partering og stejling (for kvalificerede), blev fuldbyrdet af bøddelen

Den rigtige tekst lyder: medens andre dødsdomme, uærlige (hængning) eller kvalificerede (partering og stejling) blev fuldbyrdet af bøddelen

Samme hæfte s. 173 står: 6. september 1664. Skal være 6. december 1664.

GRAM

KOLEANLÆG

Brødrene Gram A/S

Vojens

Thisted
Uldspinderi & Tæppefabrik A/S

Thisted

AKTIESELSKABET

NORDISKE KABEL- OG TRAADFABRIKER

KØBENHAVN F.

Aktieselskabet

C. I. Christensens Papirhandel

ESBJERG

KURANSTALTEM
Gl. Skovridergaard
IB KRISTIANSEN
KVALÆGE
AABEN HELE AARET
SILKEBORG FORLANG
PROSPEKT
TLF 514 515

„CIMBRIA“

Tømmerhandel A S

Aabenraa

Træløst - Bygningsartikler

Støbegods

Tlf. 2006 - 2007 - 2008

Sønderjyllands Kreditforening
Haderslev

Graasten Bank A/S

Kontortid 9-12 & 2-4

Lørdag 9-1

GRAASTEN

Snoghøj Gymnastik- højskole

Fredericia.

3 Maaneders Sommerskole.

5 - Vinterskole.

Skoleplan sendes.

Jorgine Abildgaard. Anna Krogh.

A/S Dansk Kødetrakt Co.

Aabenraa

Tlf. 2909

Haslev Gymnasium

Kostskole for Dreng

Eksamensret til Møllemskole-, Real-
og Studentereksamen.

Alle Oplysninger ved Hen-
vendelse til

Peter Kæstel
Rektor, Haslev

Frocontoret

(for undersøgt Markfrø)

(Grundlagt 1887)

KOLDING

Leveringer under Statsfrøkon-
trollens selvvirkende Kontrol

Antager Frøavlere

Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn

A S C. Andresen

AABENRAA

Telefon 3333

Jern- og Staalforretning

A/S Sønderjydsk

Frøforsyning

Frøavl og Frøhandel.

AABENRAA

Sønderjydsk Tæppefabrik

A. R. KJÆRBY A/S

HØJER

★

Støt

Annoncørerne

Støt

De sønderjydske Indsamlinger

HEJMDAL

Landsdelens Blad

Graasten Andelsslægteri

A-S FAXE KALKBRUD

Frederiksholmens Kanal 16

Telefon Central 9123

JORDBRUGSKALK

97 pCt. kulstur Kalk i Varen, som den leveres

ca. 100 pCt. passerer 1 mm Sigte

DEN KONGELIGE PORCELAINSFABRIK
OG FAJANCEFABRIKEN ALUMINIA A-S

absolut

ABSALON

naar Forsikring skal tegnes

BIRGITTE BERG NIELSEN

HUSHOLDNINGSEMINARIUM og HUSHOLDNINGSSKOLE

Forhaabningsholmsalle 18 . Telefon Vester 8821

Kursus for unge Husholdningslærere . Husholdningskursus for unge Damer og Husmødre . Madlavningskursus for Begyndere og Viderekomne og Altkursus for Begyndere og Viderekomne

Statsunderstøttelse kan søges

Program sendes

Indbrudstyveriforsikrings-Aktieselskabet

DANMARK

Telefon 149

Roskilde

SØNDERJYDSK
MAANEDSSKRIFT

ønsker sine

annoncører

og

læsere

en glædelig jul

og et godt nytår

ALTERLYS

*i alle Størrelser
og iøvrigt*

*Stearinlys og Vokslys
af enhver Art.*

ASP-HOLMBLAD

STEARINLYSFABRIKEN

KØBENHAVN